

КЛАСИЧНІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УДК 811.112.2'373.7

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2022.1.16>

Л. В. ВОДЯНА

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри романо-германської філології та німецького перекладу,

Чорноморський національний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна

Електронна пошта: vodyanaya2016@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-3304-1293>

СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СОМАТИЗМІВ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ЛАТИНСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Мета статті – порівняти фразеологічні одиниці з соматичним компонентом латинської, німецької й української мов та з'ясувати їх символічне значення.

Методи дослідження: у роботі домінували елементи лінгвокраїнознавчого та описового методів, методів синтезу та порівняння. Етнолінгвістичний аналіз застосовано з метою визначення національного значення соматизмів у мові.

Результати. Доведено, що фразеологізми з соматичним компонентом належать до найдавнішого пласта будь-якої мови та мають символічну характеристику. Аналізуючи фразеологічні системи порівнювальних мов, визначено частотність вживання лексем-соматизмів.

З'ясовано, що ступінь частотності вживання соматизмів істотно різниться. Виокремлено та проаналізовано чотири лексеми: око, серце, голова, рука. Зафіксовано найчастотніше вживання та найширший діапазон значень у людському існуванні соматизму рука / Hand / manus. Виявлено, що рука – це символ опори руху і захисту як фізичного так і соціального характеру; мірило людської сили. Лексема-соматизм око / Auge / Ohr несе зорове сприйняття світу та виражає емоції і почуття (кохання), а також відображає красу. Визначено, що соматизм голова / caput / Kopf у латинській мові менш активний. Виражає: поміркованість, розумові здібності, тупість та моральне зубожіння, а також виступає у значенні Всесвіту. Лексема серце / Herz / cog відтворює внутрішній світ людини, його позитивні та негативні риси, а також її виваженість та поміркованість.

Висновки. У науковій розвідці зроблено висновок, що виразнішими та чисельнішими виявились українські та німецькі фразеологічні одиниці.

Аналіз фразеологізмів з соматичним компонентом підтвердив, що семантичною основою формування фразеологізмів є символ. Синтез частин тіла (рука, голова, серце, око) у мовних системах показав, що найпродуктивнішими соматизмами є рука та око. Лексеми-соматизми голова та серце в латинській мові не всі мають відповідники.

Ключові слова: соматизм, символ, фразеологізм, лексема, компонент, фразеологічна одиниця, антропоцентризм.

1. Вступ. Соматична лексика стала предметом пильної уваги мовознавців наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Фразеологізми як ознаки вторинної номінації постають важливим матеріалом для вивчення людського фактора в мові. Це пов'язано з тим, що фразеологія, а саме соматична фразеологія (СФ), належить до давніх шарів лексики і відображає особливості національної мовної культури, традиції, менталітет, багатомікову історію етносу, формує своєрідність мовної картини народів.

Інтерес до фразеологічних одиниць з соматичними компонентами пояснюється кількома причинами:

– їх провідне місце у фразеології будь-якої мови;

– частини людського тіла та органи, ознаки яких є соматичними компонентами, представляють загальне поле відліку для різних мов, що лежить в основі формування таких мовних одиниць;

– їх чітка, прозора внутрішня форма, пов'язана з конкретними фізичними властивостями та функціями органів та частин людського тіла.

Актуальність дослідження полягає у порівнянні фразеологічних одиниць трьох мов: української, німецької та латинської. Порівняльний аналіз фразеології із соматичним компонентом у семантичній та етнокультурній площині зумовлений необхідністю з'ясувати механізми створення фразеологічних одиниць із соматичним символом у структурі фразеології, визначити його специфіку та вплив на творення соматичної фразеології.

Соматичні фразеологічні одиниці (СФО) неодноразово ставали предметом дослідження українських та зарубіжних мовознавців. І. Грицюк, І. Тараба, К. Пальм, А. Gondek, G. Grciano, E. Pirainen та ін. сконцентрували свою увагу на структурно-семантичному рівні дослідження соматизмів німецької мови; А. Вежицька, А. Кунін, О. Левченко, Ю. Степанов, І. Тимченко та ін. української мови. Аналізу нерозчленованих словосполучень латинської мови присвятили наукові розвідки О. Лазер-Паньків, І. Штиченко, Л. Мойсеєнко. Усупереч значній кількості наукових праць у галузі фразеології, комплексний аналіз семантики і функціонування фразеологічних одиниць латинської, німецької та української мов ще недостатньо вивчений.

Мета статті – порівняти фразеологічні одиниці із соматичним компонентом латинської, німецької й української мов та з'ясувати їх символічне значення. Мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати поняття «соматичні фразеологічні одиниці» та визначити культурно-національний компонент; 2) розглянути фразеологізми з соматичним компонентом «частини тіла» трьох мов; 3) простежити й зіставити символічне значення цих стійких словосполучень.

Характер поставлених завдань передбачає застосування певних **методів**: метод синтезу та порівняння; лінгвокраїнознавчий та описовий методи; етнолінгвістичний аналіз та лінгвістичний опис.

2. Соматичні фразеологічні одиниці: теоретичний аспект. У сучасній науці фразеологія має як мінімум 4 значення: розділ мовознавства, сукупність фразеологізмів, засоби вираження думок, сукупність неширих висловів. Проте беззаперечним та безапеляційним є те, що як знакова мовна система вона позначає емоційно-експресивну сферу. Фразеологія предметом свого існування, що склалось відповідно до народного буття, вибрала ті сфери дійсності, котрі пов'язані з людиною, з її баченням, з емоційним, психічним та фізичним станами. За ідеографічною характеристикою фразеології, найчисельнішу групу складають фразеологічні одиниці, у центрі мовотворчості яких перебуває саме людина та її тіло. І це не випадково, адже «Тіло людини – це форма існу-

вання індивідуальності, яке є не лише проявом матеріального та фізичного, але й належить до сфер емоцій і почуттів» [Чаєнкова : 142].

Фразеологізми відображають в основному людське буття та існування, а тваринний, рослинний світ та деякі явища природи характеризуються обмеженою кількістю. Саме це і пояснює виокремлення мовознавцями тематичного поля «людина», з надзвичайно розгалуженою тематичною групою з назвами частин людського тіла – соматизмами.

У фразеологічній науці поняття «соматизм» активно застосовується з другої половини ХХ століття. Фундатором цього терміну вважається дослідник фразеологізмів Ф. Вакк, який, розглядаючи фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла, назвав їх «соматичними».

У свою чергу сучасна дослідниця фразеології Т. Тонечук зазначає: «Під фразеологічною одиницею з компонентом-соматизмом розуміємо ФО, провідним або залежним компонентом якої є слово, що позначає зовнішні фізичні форми організму людини (голова, рука, ніс тощо) та елементи серцево-судинної, нервової й інших систем (кров, мозок, печінка)» [Тонечук : 8].

Наскільки розмаїті визначення фразеологізму з соматичним компонентом, настільки ж різноманітні погляди науковців на лексико-семантичну класифікацію органів людини. Це систематика Р. Халліга і В. фон Вартбургма, Ю. Апресяна, Н. Лугової, А. Кочеваткіна та ін. У своєму дослідженні зупиняємось на класифікації останнього, котрий виділяє групи, що залежать від характеру об'єкта номінації: соматонімічна лексика (послугують для позначення частин людського тіла); остеонімічна лексика (найменування кісток людського тіла та їхніх сполучень); спланхтонімічна лексика (назви внутрішніх органів); ангіонімічна (номінації кровоносної системи людського організму); сенсонімічна (позначають органи чуття) та лексика на позначення хвороб і недуг людського організму [Кочеваткин : 35]. Хоча дана класифікація не охоплює всі функціональні та семантичні характеристики фразеологізмів з соматичним компонентом, проте вона є базовою у вирішенні питання.

Фразеологізми з соматичним компонентом, що називають частини, органи тіла людини,

належать до найдавнішого пласта будь-якої мови, а зокрема прамови романо-германських мов – латинської. Проте така подібність саме цього класу фразеології з фразеологією споріднених і неспоріднених мов (зокрема латинської та німецької з українською) пояснюється своєрідним відображенням у них багатовікової людської мудрості в освоєнні й перебудові навколишнього світу.

Характерною рисою фразеологізмів німецької й української мов із компонентами тіла, на думку О. Решетова, є їх «подвійний антропоцентризм» – походження й функціонування [Решетова : 68]. І це не випадково, адже антропоцентричне сприйняття світу людиною якнайкраще розкривають фразеологізми з соматичним компонентом.

Соматичні компоненти фразеологізмів передають не тільки буквальне значення, але й мають символічну характеристику. Символічність соматизмів у кожній конкретній мові зумовлена подібною психічною та фізичною будовою людини. Проте соматизми поряд зі своєю подібністю можуть мати і нове значення та вживання. Спробуємо проаналізувати фразеологічні одиниці з соматизмами та їх символічні значення у складі ФО латинської, німецької та української мов.

3. Соматизми у фразеологічних системах порівнювальних мов

Аналізуючи фразеологічну систему латинської, німецької та української мов, визначено частотність вживання лексем-соматизмів. З'ясовано, що у різних мовах ступінь частотності соматизмів з відповідними компонентами істотно різниться. У латинській мові найуживаніші (*manus, oculus, auris, os, caput, corpus*), у німецькій (*Hand, Ohr, Kopf, Augé, Nase, Zunge*), в українській (око, серце, голова, рука, язик, ніс). Така ступінь частотності використання соматичних компонентів у будові фразеологічних одиниць не випадкова, по-перше, опосередковано відтворює підсвідомий зміст як психічного стану людини, так і культури в цілому; по-друге, залежить від осмислення потреби та від ступеня задіяності окремих органів та частин тіла у житті людини.

Вивчаючи соматичні компоненти фразеологізмів, вважаємо необхідним аналізувати їх символічне значення. У сучасній фразеології

визначається п'ять груп фразеологізмів зі словами-соматизмами, що мають такі символічні значення: 1) голова – осередок розуму; 2) голова – вимірювач моральних ознак; 3) серце – вимірювач внутрішнього стану людини; 4) рука – мірило вправності; 5) мова очей, утроба, горло – вимірювач внутрішніх ознак.

Найчастотнішим та найширшим діапазоном значень та функціональності у людському існуванні, на думку О. Пилипів, є рука. І це не випадково, адже «ця мовна одиниця – полісемічна» [Пилипів : 144]. Так, наприклад, / *Hand / manus* – символ праці, функціонування, допомоги, влади, могутності, заступництва, добробуту. Рука як орган тіла людини реалізовує дуже важливу функцію. Це символ опори руху і захисту як фізичного призначення, так і соціального статусу та характеру. Наприклад: *Multe manus onus levant / wir wollen jetzt in di Hände spucken* / багато рук полегшують працю, працювати непокладаючи рук; *Ubi dolet / alle Hände voll zu tun haben* / старатись з усіх сил; *Manu military / mit eiserner Hand durchgreifen* / твердою рукою наводити порядок; *Nec manus nuda nec intellectus sibi permissus multum valet / an Hand* / все робиться за допомогою засобів.

У багатьох народів рука означає захист, щедрість: *Larga manu / immer die and in der Tasche haben* / бути щедрим. Проте існує й інша сторона щедрості – скупість: *An nescis longas regibus esse manus / die Hand legen* / накласти руку на що-небудь, прибрати до рук. З давніх часів у культурі народів лексема «рука» була мірилом людської сили, що виражала жадність (*Lupi fauci manum ne commite / wenn man j-m den kleinen Finger gibt, nimmt er die ganze Hand* / не клади палець в рот, а то й всю руку відкусить); віру в свої сили (*Do manus / die Hand für j-n ins Feuer legen* / ручатись головою). Відтінок зневаги передається через негативні людські взаємини: *Manus manum lavat / eine Hand wäscht die andere* / рука руку мие); через байдужість (*Ne manum quidem vertere / keine Hand rühren* / не ворухнути і пальцем, *compressis manibus / die Hände in den Schoß legen* / сидіти склавши руки).

Лексема-соматизм *oculus / Ohr* / око виступає символом розуму, краси, кохання, а також символом світла. Вченими встановлено та визначено, що майже 90 відсотків усієї інформації людина сприймає саме через органи зору.

Тому цей соматизм у складі фразеологізмів несе, по-перше, зорове сприйняття: *gaude os, aperi oculus / ein Auge geworden haben*/ відкрив очі; *oculis magis habenda fides / ihm gingen die Augen auf* / очам більше довіряй; *plus vident oculi quam oculus* / два ока бачать більше ніж одне. По-друге, є виразником емоцій і почуттів, як наприклад, кохання: *in oculis ferre aliquem / keine Auge von j-m abwenden* / не відірвати очей; *aliquem plus oculis amare / mit Augen verschlingen* / кохати когось більше за власні очі.

Існують фразеологічні одиниці з компонентом очі, що відображають красу. Але варто зазначити, що соматизм у цьому значенні у фразеологізмах не є показовим та чисельним. Наприклад, *passere oculos aliqua re / das Auge konnte sich nicht satt daran sehen* / насолоджуватись видовищем; *mundi oculus / j-m zu tief ins Auge gesehen*/ світло очей моїх!

Соматизм *caput / Kopf* / голова у латинській мові на відміну від німецької та української менш активний. «Словник символів культури України» визначає голову як «символ розуму; духовного життя; управління, контролю; символ світу... водночас – символ зневаги» [Словник : 59]. Основне емоційно-оцінне значення соматизму – поміркованість та розумові здібності з однієї сторони: *ut patet caputibus / einen klaren Kopf haben* / мати ясну голову; *custodire in caput altum / den Kopf hochhalten*. А з іншої – їхня відсутність: *pulicula in caput / j-m schwirrt der Kopf*/ каша в голові. Досить часто *caput / Kopf* / голова набуває функції контролю: *perdidit capitis / den Kopf verlieren*/ втратити голову; *caput mortuum / den Kopf hängen lassen* / мертва голова (про щось, що втратило сенс). Також «голова» має значення Всесвіту у фразеологізмах: *Caput mundi, caput orbis* / голова світу. Оцінне значення з соматизмом голова спостерігаємо у таких фразеологізмах: *A pedibus usque ad caput / von Kopf bis Fuß* / з ніг до голови; *A capite ad calcem / von Kopf bis Fuß* / з голови до п'ят.

Наступна група фразеологізмів семантичного поля «частини тіла» з компонентом *cor / Herz* / серце символізує центр світу, людини, життя, любов та ніжність. У фразеологізмах лексема

соматизм «серце» використовується для відтворення внутрішнього світу людини, його позитивних та негативних рис: *cor aureum / j-n hat ein goldenes Herz* / золоте серце; *cor frigidum / j-n hat ein kaltes Herz* / холодне серце; *cor calidum / j-n hat ein warmes Herz* / гаряче серце.

Фразеологічні одиниці, що пов'язані з поняттями «радість», «любов», містять алегоричні уявлення людини про серце як орган кохання: *corda felle sunt sita / sich das Herz schwer machen*/ на серці жовч; *corde amare / sein Herz an j-n verloren haben* / любити серцем. Досить часто соматизм серце має значення «вживаженості та поміркованості», проте висока частотність характерна для німецької та української мов: *cor habere* / бути розсудливим; (лат відсут.) / *j-n hat ein weites Herz* / людина широких поглядів; *sursum corda / j-m schlägt das Herz höher* / натхнений (досл. піднесемо серця).

Аналізуючи фразеологізми з соматизмом серце, визначаємо, що латинська мова поступається частотністю вживання даної лексеми німецькій та українським мовам.

4. Висновки. У дослідженні керувались принципом відповідності та наявності фразеологізмів у трьох мовах. З'ясовано, що виразнішими та чисельнішими виявились українські та німецькі фразеологічні одиниці.

Аналіз фразеологізмів з соматичним компонентом у порівнювальних мовах підтвердив, що семантичною основою формування фразеологізмів є символ. Це вказує, з одного боку, на велику кількість переносних значень, а з іншого, їх культурно-національну спрямованість, що формувалася протягом розвитку мовної системи. Синтез частин тіла (рука, голова, серце, око) у різних мовах показав, що найпродуктивнішими соматизмами у фразеології трьох мов є рука та око. У німецькій та українській мовах лексема голова має більше значень ніж у латинській мові. Проте не всі фразеологізми з соматизмом серце української мови мають латинські та німецькі відповідники.

У перспективі фразеологізми з соматичним компонентом являють собою ґрунтовне джерело лінгвістичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Часенкова О. Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом голова. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Філологія. Соціальні комунікації*. Київ : Гельветика, 2020. Т. 31(70). № 2. Ч. 3. С. 141–146.

2. Тоненчук Т. Структурно-семантичний, ідеографічний та функційний аспекти соматичних фразеологізмів у сучасній англійській мові : автореферат дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2016. 20 с.
3. Решетова О. Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом у мовній картині світу. *Нова філологія*. 2014. № 65. С. 67–71.
4. Кочеваткин А. Соматическая лексика эрзянского языка. Саранск : Красный октябрь, 2001. 200 с.
5. Пилипів О. Соматизми у фразеології латинської мови. *Іноземна філологія*. 2010. Вип. 122. С. 141–147.
6. Словник символів культури України / за ред. В. П. Коцура. Київ : Міленіум, 2002. 259 с.

REFERENCES

1. Chayenkova O. (2020). Frazeolohichni odynytsi iz somatychnym komponentom holova [Phraseological units with the somatic component head]. *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernads'koho*. Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi. [Scientific notes of Tavriya National University named after V. I. Vernadsky. Philology. Social communications]. Kyiv. pp. 141–146.
2. Tonenchuk T. (2016). *Strukturno-semantychnyy, ideohrafichnyy ta funktsiynyy aspekty somatychnykh frazeolohizmiv u suchasniy anhlіys'kiy movi* [Structural-semantic, ideographic and functional aspects of somatic phraseology in modern English]. (Extended abstract of candidate's thesis). Chernivets'kyi natsional'nyy Universytet im. YU. Fed'kovycha. Chernivtsi. 20 p.
3. Reshetova O. (2001). Frazeolohichni odynytsi z somatychnym komponentom u movniy kartyni svitu [Phraseological units with a somatic component in the linguistic picture of the world]. *Nova filolohiya* [New philology]. Zaporizhzhia. pp. 67–71.
4. Kochevatkin A. (2001). *Somaticheskaya leksika erzyanskogo yazyka* [Somatic vocabulary of the Erzya language]. Saransk : Krasnyy oktyabr'. [in Russian].
5. Pilipiy O. (2010). Somatizmy vo frazeologii latynskogo yazyka [Somatisms in Latin phraseology]. *Inozemna filologiya* [Foreign philology]. Lviv. pp. 141–147.
6. Kotsura V. (2002). *Slovnnyk symboliv kul'tury Ukrayiny* [Dictionary of symbols of Ukrainian culture]. Kyiv : Milenium. [in Ukrainian].

L. V. VODYANA

Ph.D. in Philology, Associate Professor,

*Associate Professor at Department of Romano-German Philology and German Translation,
Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine*

E-mail: vodyanaya2016@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-3304-1293

SYMBOLIC MEANING OF SOMATISMS IN LATIN, GERMAN AND UKRAINIAN LANGUAGES

The purpose of the article is to compare phraseological units with the somatic component of Latin, German and Ukrainian languages.

Methods. The work was dominated by elements of linguistic and descriptive methods, methods of synthesis and comparison. Ethnolinguistic analysis is used to determine the national significance of somatisms in language.

Results. It is proved that phraseological units with a somatic component belong to the oldest layer of any language and have a symbolic characteristic. Analyzing the phraseological systems of comparative languages, the frequency of use of tokens-somatisms is determined.

It was found out that the degree of frequency of somatism use differs significantly. Four tokens: eye, heart, head, hand was singled out and analyzed. The most frequent use and the widest range of values in the human existence of somatism рука / Hand / manus are recorded. It was found that the hand is a symbol of support of movement and protection of both physical and social nature; a measure of human strength. The token-somatism of the око / eye / Ohr carries the visual perception of the world and expresses emotions and feelings (love), as well as reflects beauty. It is determined that the somatism голова / caput / Kopf in Latin is less active.

Expresses moderation, mental abilities, stupidity and moral impoverishment, as well as advocates the definition of the universe. The token серце / heart / cor reproduces the inner world of man, his positive and negative traits, as well as his balance and moderation.

Conclusions. In the scientific investigation it was concluded that the Ukrainian and German phraseological units turned out to be more expressive and numerous. Analysis of phraseology with a somatic component confirmed that the semantic basis for the formation of phraseology is a symbol. The synthesis of body parts (hand, head, heart, eye) in speech systems has shown that the most productive somatisms are the hand and the eye. The token-somatisms head and heart in Latin do not all have equivalents.

Key words: symbol, phraseology, token, component, phraseological unit, anthropocentrism, somatism.